

معرفی شروح بر کریمای سعدی در شبہ قارہ

دکتر محمد اقبال ثاقب

شعبہ فارسی، جی سی یونیورسٹی لاہور

COMMENTRIES ON KAREEMA OF SA'DI

AN INTRODUCTORY STUDY

Muhammad Iqbal Saqib, PhD

Department of Persian, GCU, Lahore

Abstract

Sheikh Sa'di was a great literary personality of Persian speaking world. His work is both in prose and verse. Pand Nama-e-Sa'di known as Kareema is one his master pieces comprising contents on advice. Like Gulsitan and Boostan, it has immense influence in the literary circles of the Subcontinent. Although this book has been written in an easy and simple language, however the commentators have written a number of commentaries on it for faster comprehension. The article presents an introductory study of the commentaries of Kareema written by the scholars of the Subcontinent.

Keywords: سعدی، کریماء، شروح، شبہ قارہ، سلطان پور، نعیم اختر

مصطفی آباد، لکھنؤ، اخلاقی تعلیم، فارسی

این مقاله، شامل دو قسمت می باشد: ۱. شروح بر کریمای سعدی (عادی)، ۲. شروح بر کریمای سعدی (در حاشیه)، ملاحظه شود:
(۱) شروح بر کریمای سعدی (عادی) به نظم سال نگارش:

شرح کریماء، شرح محمد اکرم: محمد اکرم ملتانی، (زنده در: ۱۵۵۱ق / ۱۸۴۸م) این شرح بر کریمای نگاشته و نخستین بار در سال ۱۲۹۵ق / ۱۸۷۸م، به فرمایش میام چراغ دین، در مطبع سلطانی، لاهور، انتشار یافته است. (۱) این کتاب دارای ۲۰ ص است. چاپ دیگر که اکنون برای بررسی در دست اینجانب است، بی تاریخ است و حسب فرمایش حافظ غلام رسول و مراد علمی ولد مولوی رکن الدین مرحوم، ساکن خوشاب بخش شاه پور، در مطبع نقشبندی، لاهور مطبوع گردیده است. این چاپ مشتمل بر ۲۸ ص است. (۲)

آغاز شرح: ”کریم، مشتق از کرم بام لازم العکرم و الکرامته بزرگ شدن.....“ (۳)

شیوه و ارزیابی شرح: ابیات پندنامه سعدی (کریماء)، یکی یکی با کشیدن خط مشخص شده است. و مؤلف به شرح آنها پرداخته است. وی در نخست، واژه های شماییان توضیح را، مورد بررسی قرار می دهد و معانی این کلمات را به استناد کتابهای با ارزش، روشن می سازد. سپس مؤلف هر بیت را به زبان ساده و روان توضیح می دهد.

چون زبان مطالب بسیار علمی و سنگین نیست، هر کسی می تواند، از این شرح، به خوبی استفاده کند.

نگارنده، هر جا لازم دانسته، با استناد بر، آیات قرآن، احادیث نبی آخر الزمان و ابیات شاعران به شرح ابیات پرداخته است.

نسخه های خطی از شرح مزبور: (۲)

. شیخوپوره، سرمیدانی گنجینه ضیاء العلوم، نعیم اختر: نستعلیق، ۱۸۸۰م / ۱۲۹۷ق، آغاز برابر نمونه، ۲۷ص.

. راولپندی، کتابخانه مستالیه ۹: نستعلیق ناپخته خوانا، سده ۱۳ق، آغاز برابر نمونه، ۱۸ص.

. اتک، سلطانپور، حمیدیه، سید عبدالرحمان شاه: نستعلیق پخته، ۱۹۰۱م / ۱۳۱۹ق، ۳۲ص.

دُرّ یکتا، شرح کریم: مولوی حافظ محمد نذیر ساکن مصطفی آباد عرف رامپور، شرح بر کریمای سعدی، به نام "دُرّ یکتا" افزوده و در پایان کتاب تاریخ تصنیف را اینطور، سروده است:

پی تفریح روح سعدی شیراز، ای حافظ
گشادم از کریمما پرده های راز، ای حافظ
نوشتم شرح دلکش "دُرّ یکتا" نام او کردم
به توفیق خدای بی نیازو آز، ای حافظ
عجیب و نادر و نافع نهایت سودمند آمد
که دارند اهل دین بر نکته هایش ناز، ای حافظ
خدا از لطف خود بخشید این نعمت به این عاجز
که کرده بر خلائق باب رحمت باز، ای حافظ
طفیل سید ابرار بر دستم نشیمن ساخت
ز آجام مضامین طائر شهباز، ای حافظ
چه و صفش سازم و لیکن به ادنی مرتبه گویم
که شرحی نیست الا شاهد طنّاز، ای حافظ

دل هر طالعیب معنی ز دستش میرود بپیشک
 چو می خواند کسی شرح به سوزد ساز، ای حافظ
 چه داند قدر این گوهر چو مرد بی هنر باشد
 شناسد قدر این ذر عاشق جانباز، ای حافظ
 به فکر سال تاربخش شدم غواص بحر حق
غغیر از هاتف غیبی رسید آواز، ای حافظ (۵)
 (۱۲۹۰ق)

پس آشکار شد که مؤلف، این شرح را در سال ۱۲۹۰ق / ۱۸۷۳م،
 نگاشته و با ذکر مقدمه کتاب، وی این کتاب را به شیخ کریم الدین احمد،
 کوتوال مرزا پور، (نزد بنارس، هند) تقدیم داشته است. (۲)

آغاز مقدمه: الحمد لله رب العالمین خیر الرازقین ارحم الراحمین.....

آغاز شرح: کریمه به بخشای... بدانکه این کتاب فیض انتساب مسمی به
 "کریمه" از منظومات ناظم ممالک سخن طرازی حضرت شیخ مصلح
 المدین شیرازی رحمة الله علیه و علی والد به در بحر متقارب مثنی
 مقصود و وزنه فعولن فعولن فعولن فعل هم آمد. (۷)

شیوه و ارزیابی کتاب: مؤلف، واژه های کریمه را، مورد پژوهش قرار می
 دهد و با توضیحات دستوری از آنها مفصل بحث می کند. وی، جا به جا از
 آیات قرآن و احادیث نبی آخر الزمان علیه السلام و ابیات شاعران استفاده کرده و
 از آثار با ارزشی نیز نام برده است.

چون مطالب کتاب، به زبان آسان و روان نگاشته شده، مبتدیان
 هم می توانند از این شرح استفاده کنند.

لکهنو، مطبع نول کشور، جمادی الآخر ۱۲۹۹ق / آوریل ۱۸۸۲م،
چاپ دوم، با تقریظات از مولوی محمد شمس الحق و مولوی عبدالباسط،
شاگرد شارح، ۵۲ص. (۸)

لکهنو، مطبع نول کشور، ۱۳۳۲ق / ۱۹۱۲م، چاپ ششم، ۵۲ص. (۹)
نسخه های خطی:

. ملتان، کتابخانه خلاف ربوه: نستعلیق و سروده ها نسخ، معین الحق،
۱۲۸۰هجری. ق، آغاز برابر نمونه، ص ۸۲. (۹a)

. سیالکوت، بدر ملهه کهنه، کتابخانه فخرالاطباء: نستعلیق پخته، سلام
الله، ۱۳۱۱هجری. ق، آغاز برابر، ص ۸۰. (۹b)

حل ترکیب کریمما: شیخ احمد پرسروری (پسرور کنونی. سیالکوت) بن
میان شمس الدین، به حل ترکیب کریمما پرداخته و شرح مورد نظر به
فرمایش مؤلف، در مطبع کوه طور، لاهور در ۱۲۸۳ق / ۱۸۲۲م، انتشار
یافته است. (۱۰) این کتاب مشتمل بر ۲۸ص است. از سال درگذشت
مؤلف، احمد منزوی به قرار زیر می نویسد:

”شیخ احمد پرسروری بن میان شمس الدین، که در پرسرور می
زیسته است، و در ۵۴ سالگی در ۲۰ اوت ۱۸۷۵م / ۱۲۹۲ق، در همان شهر در
گذشته است.“

”این تاریخ ها را، دکتر سید سلطان محمود حسین، به نقل از دفتر
گورستان شهرداری شهر پرسرور برای این ناچیز فرستاده است.“ (۱۱)
از این سال درگذشت مؤلف، می توان حدث زد که شرح مزبور در
حدود ۱۲۹۲ق / ۱۸۷۵م، تألیف گردیده است.

آغاز کتاب: بعد الحمد و الصلوة بر ضمان الولی الابصار...

انگیزه تألیف: مؤلف، به شرح و انگیزه کتاب در مقدمه چنین اشاره کرده است:
 ”بنده شیخ احمد پرسروری خلف میان شمس الدین عفی عنهما را
 مناسبت نمود که سوالات روز مره طلباء مدرسه جمع نموده شود که فایده
 اش عام و نفعش تمام باشد و تمنایی دلی بعضی اجلاء که از چندی باعث
 براین امر بودند هم برآید. امیدوارم که سهو و خطا را به دامن عفو به پوشند
 و حتی الوسع در اصلاح کوشند و از آنجا که پند نامه شیخ سعدی شیرازی
 کارآمد مبتدیان و منتهیان است و کتابی است جامع نصایح کارآمد دنیا
 و دین، تبرکاً ترکیبش شروع کردم، و این رساله حصه اول است و بعد اتمام
 آن چند ابیات متفرقه را هم ترکیب کرده، رساله ثانی و ثالث ترتیب
 خواهم داد.“ (۱۲)

شیوه نگارش: در نخست، بیت کریمه به قلم جلی در کتاب وقوع می یابد
 و بعد مؤلف، واژه به واژه، به حل ترکیب آنها می پردازد. برخی توضیحات
 دستوری در حاشیه نیز افزوده شده است.

چاپ دیگر از کتاب مزبور: مطبع محمدی، لاهور، ۱۸۷۲م / ۱۲۹۳ق،
 ۴۸ص، سنگی. (۱۳)

نسخه های خطی: لاهور، پنجاب پبلک لائبریری، ۵۳، ۸۷۱کر. احمد:
 نستعلیق، نظام الدین در مقام بهکر دیره اسماعیل خان، سده ۵۱۳ق،
 آغاز برابر نمونه، ۵گ، ۱۴س. (۱۴)

اسلام آباد، گنج بخش ۵۰۲۱: نستعلیق، نور محمد، سده ۵۱۳ق،
 آغاز برابر نمونه، ۱۵ص. (۱۵)

یادداشتها بر کریمه (Notes on Karima): منشی شیخ سردار، به
 تألیف اثر مزبور پرداخته و این کتاب شرح بر کریمای سعدی، در سال
 ۱۳۱۴ق / ۱۸۹۲م، در بمبئی انتشار یافته است. (۱۶)

فیض کریم (کریم‌اکی اردو شرح):

فیض احمد ککروی، مقیم ملتان، شرح مورد نظر را در ۹ ذی قعدة ۱۳۸۴ ق / ۱۹۲۵ م نگاشته و این کتاب توسط مکتبه امدادیه در پاك اليكتريك پريس، ملتان، انتشار یافته است. (۱۷) در این چاپ، سال انتشار یاد نشده است. مقدمه و شرح این کتاب مشتمل بر ۹۲ ص است. آغاز مقدمه: "اخلاقی تعلیم: بچے کا ذہن بالکل سادہ ہوتا ہے" (۱۸) (ترجمہ: تعلیم اخلاقی: ذہن کودک بسیار سادہ می باشد)

سربندهای مقدمه:

اخلاقی تعلیم: فیض کریم، تذکره شیخ سعدی.

آغاز شرح: "کریم... ای کریم رحم فرما ہمارے حال پر" (۱۹) (ترجمہ: کریم... ای کریم، رحم به فرما بر حال ما) شیخ کتاب: ابیات کریم، به خط جلی، به چاپ رسید و زیر هر مصرع به زبان اردو ترجمه لفظی شده است. سپس زیر عنوان "تشریح" مؤلف، به بررسی واژه‌های ابیات، با توضیحات صرفی و نحوی، پرداخته و زیر عنوان سربند "حاصل" حاصل کلام را روشن ساخته و در آخر، زیر عنوان سربند "فائده" از به نکات مهم ابیات اشاره کرده است. در مقدمه نویسنده از روش کار، به شرح زیر، می نویسد:

"ترجمه ابیات تقریباً لفظی است. چون مبتدیان از ترجمه محاوره ای اندک استفاده می کنند. حسب نیاز، تلاش بر این بوده که دانشجویان از صرف و نحو فارسی آشنا شوند و جهت افزودن اطلاعات دانشجویان در برخی موارد از یک واژه، معانی متعدد بیان شده است." (۲۰)

ارزیابی کتاب: شرح مورد بحث که برای محصلین در نظر گرفته شده

است برای پی بردن مفاهیم ابیات کریماء بسیار سودمند است.
 مؤلف، جا به جا ابیات کریماء را به آیات قرآن و احادیث نبی
 آخرالزمان پیوند بخشیده است.

حل الت ترکیب کریماء (اردو): امبا پرشاده، به تألیف "حل الت ترکیب کریماء"
 پرداخت و اثر مزبور، در سال ۱۸۷۹م / ۱۲۹۲ق، به صورت چاپ سنگی، در
 مطبع کاشی دهلی انتشار یافت. (۲۱) این کتاب که مشتمل بر توضیحات
 دستوری است و به زبان اردو نگاشته شده است، دارای ۴۸ ص می باشد.
 فیض بی بهما (شرح بر کریمای سعدی به زبان اردو): مفتی فیض اللہ بن
 هدایت علی (درگذ. ۱۹۷۲م / ۱۳۹۷ق)، متوطن چٹاگانگ (چٹاگانگ) به
 تألیف شرح بر کریمای سعدی، به زبان اردو، به نام "فیض بی بهما" پرداخته
 است. (۲۲) درباره شرح مزبور، جز این هیچ آگاهی به دست نیامده است.

(ب) شروح بر کریمای سعدی (در حاشیه): به ترتیب سال انتشار:

کریماء (محشمی): سید رحمت اللہ، به تصحیح و تحشیة کریمای سعدی
 پرداخت و اثر مورد نظر، در سال ۱۸۴۸م / ۱۲۲۴ق، در مطبع جامع الاخبار
 مدراس، به صورت چاپ سنگی انتشار یافت و شامل ۱۹ ص است. (۲۳)
 نسخه صحیحہ کریماء (محشمی): اثر مزبور، به صورت چاپ سنگی، در
 سال ۱۸۵۷م / ۱۲۷۴ق، در مطبع مخزن الاخبار مدراس منتشر گردید
 و دارای ۱۲ ص است. (۲۴)

کریماء محشمی (بما پنج گنج مروجہ پنجاب): نسخه مورد نظر که شامل
 ۱۲ ص است، در سال ۱۸۲۸م / ۱۲۸۵ق، در مطبع نظامی کانپور منتشر
 گردید. (۲۵) درباره حاشیه نگار هیچ آگاهی به دست نیامده است.

کریماء: شارح ناشناخته، کلمات مهم کریمای سعدی را معنی کرده و از

موارد مشکل و دشوار کریماء در کنار متن توضیحات بیشتری داده است. این کتاب محشئی در سال ۱۲۸۸ ق / ۱۸۷۱ م، به مبادرت منشی ماهگی مل، حسب فرمایش چراغ دین، در مطبع سلطانی، لاهور، منتشر گردیده است. (۲۲)

کریماء بمعانی (گجراتی): اثر مورد نظر، به حروف گجراتی و با توضیحات به زبان گجراتی، توسط انگلش ایند گجراتی پرینتنگ پریس بمبئی، در سال ۱۸۷۳ م / ۱۲۹۰ ق، انتشار یافته است و شامل ۲+۲۰ ص است. (۲۷) درباره حاشیه نگار، هیچ آگاهی به دست نیامده است.

کریماء: مؤلف ناشناخته، به تألیف این نسخه محشئی پرداخته و کتاب مورد نظر، به سفارش میان چراغ دین و به مبادرت عزیزالدین، در وکتوریه پریس، لاهور، در ۱۸۷۳ م / ۱۲۹۰ ق، انتشار یافته است. (۲۸)

کریمای مصلح الدین سعدی: شارح ناشناخته، توضیحات کلمات شایان ذکر را در کنار متن کریماء، نگاشته و این تألیف در سال ۱۲۹۲ ق / ۱۸۷۵ م، در مطبع برهم، انتشار یافته است. (۲۹) نام شهر، یاد نشده است.

کریماء محشئی: اثر مزبور، باحواشی، در سال ۱۸۷۷ م / ۱۲۹۴ ق، به مبادرت چراغ دین، در مطبع خورشید عالم لاهور انتشار یافت و شامل ۱۲ ص است. (۳۰)

کریماء: حاشیه نگار ناشناخته، به تحشیه این کتاب پرداخت و نسخه مورد نظر در سال ۱۳۰۵ ق / ۱۸۸۷ م، به مبادرت حافظ محمد دین و احمد دین، در مطبع مصطفایی، لاهور انتشار یافت. (۳۱)

کریماء: مؤلف ناشناخته، به تألیف این کتاب پرداخته و نسخه مورد بحث، به مبادرت بنده نامی شاه به سفارش مولوی کریم بخش، در مطبع مشیر هند، سیالکوت، در ۱۸۸۸ م / ۱۳۰۲ ق، انتشار یافته است. (۳۲)

کریمما محشئی: کتاب مزبور که مشتمل بر ۱۲ اصل است، در سال ۱۹۱۴م / ۱۳۳۲ق، در اسلامیه ستیم پریس لاهور به مبادرت شیخ الهی بخش و محمد جلال الدین، به چاپ رسیده است. (۳۲a)

کریمما محشئی: اثر مورد نظر، در سال ۱۹۱۴م / ۱۳۳۲ق، در کماپرت پرنتنگ و رکس لاهور به صورت چاپ سنگی منتشر گردید. (۳۳) درباره این کتاب جز این هیچ آگاهی به دست نیامده است.

کریمما بما حواشی به زبان اردو: مولوی فیض الله، به تصحیح و تحشیه کریممای سعدی پرداخت و این اثر، توسط کتابخانه فیضیه، مدرسه فیض المعلوم معین الاسلام، چاتگام (چاتگام) بانگلادش در سال ۱۹۲۳م / ۱۳۸۳ق انتشار یافت. توضیحات در کنار متن، به زبان اردو است. (۳۳a)

کریمما و نام حق: محمد عبدالحکیم شرف قادری، به تصحیح و تحشیه "کریممای سعدی" و "نام حق" پرداخته و این نسخه که شامل دو کتاب است، در سال ۱۳۹۵ق / ۱۹۷۵م، توسط مکتبه قادریه لاهور انتشار یافته است. (۳۴) مؤلف، مطالب در حاشیه ها به زبان اردو نگاشته است.

چاپ های بی تاریخ:

کریمما: حاشیه نگار ناشناخته، به تحشیه متن کریمما پرداخت و این کتاب محشئی، به سفارش فقیر الله، عبدالعزیز و عبدالقادر در مطبع محمدی، لاهور، انتشار یافت. (۳۵) سال انتشار یاد نشده است.

کریمما خوشخط به قلم جلی: حاشیه نگار ناشناخته، به تحشیه این نسخه پرداخته و کتاب مورد نظر، به مبادرت سید ممتاز علی، در مطبع رفاه عام ستیم پریس، لاهور انتشار یافته است. درباره ویژگی این نسخه در آغاز به شرح ذیل یاد شده است:

”لموحش الملّه چشم بدذور که چنین پندنامه سعدی به خط روشن و جلی دیده، شنیده شد که عموماً برای آسانی تهجی و حروف شناسی طفلان و خصوصاً جهت تعلیم خوشنویسان و کاپی نگاران نسخه بی بدل است و کارنامه واجب العمل که از نوشت و خواند آن در اندک زمان سوادی و استعدادی حاصل آید و در حسن نگارش و وصل و فصل حروف و خوبی تحریر مدات و دوایر و شوشها و کیفیت و کمیت آنها ملکه خوشنویسی بزودی تمام رو نماید.“ (۳۲)

کریمما محشی: این کتاب، در مطبع حاجی مولوی محمد حسین به چاپ رسید و شامل ۱۲ ص است. (۳۷) سال انتشار دانسته نیست. کریمما محشی: اثر مزبور، با توضیحات در کنار متن، توسط مکتبه شرکت علمیه مطمان به چاپ رسید و شامل ۱۲ ص است. (۳۸) سال انتشار یاد نشده است.

کریمما محشی: نسخه مزبور با توضیحات در کنار متن، به خط عبدالغنی وزیر آبادی، به سفارش جوت سینگ و سادو (سادهو) سینگ در مطبع مجتمایی لاهور منتشر گردید و شامل ۱۴ ص است. (۳۹) سال انتشار یاد نشده است.

☆☆☆☆☆

حواشی

- (۱) نوشاهی، فهرست چاپ های آثار سعدی، ص ۷۰.
- (۲) همو، همان، همانجا.
- (۳) محمد اکرم، شرح کریمما، ص ۲.
- (۴) منزوی، سعدی بر مبنای نسخه های خطی، ص ۸۸.

- (۵) حافظ نذیر، ڈر یکتا، ص ۵۲.
- (۶) همو، همان، ص ۴، نوشاهی، فهرست چاپ های آثار سعدی، ص ۲۹.
- (۷) حافظ نذیر، ڈر یکتا، ص ۴.
- (۸) نوشاهی، فهرست چاپ های آثار سعدی، ص ۲۹.
- (۹) همو، همان، همانجا.
- (۹a) منزوی، سعدی بر مبنای نسخه های خطی، ص ۹۱.
- (۹b) همو، همان، همانجا.
- (۱۰) نوشاهی، فهرست چاپ های آثار سعدی، ص ۲۳.
- (۱۱) منزوی، سعدی بر مبنای نسخه های خطی، ص ۹۰.
- (۱۲) شیخ احمد، حل ترکیب کریم، ص ۲.
- (۱۳) نوشاهی، فهرست چاپ های آثار سعدی، ص ۲۳.
- (۱۴) منزوی، سعدی بر مبنای نسخه های خطی، ص ۹۰.
- (۱۵) همو، همان، همانجا.
- (۱۶) شیخ سردار، Notes on Karima، بمبئی، ۱۸۹۲م، نوشاهی، اطلاع کتبی، اسلام آباد.
- (۱۷) نوشاهی، فهرست چاپ های آثار سعدی، ص ۴۰.
- (۱۸) فیض احمد، فیض کریم، ص ۲.
- (۱۹) همو، همان، ص ۵.
- (۲۰) فیض احمد، فیض کریم، ص ۳.
- (۲۱) امبا پرشاد، حل الترکیب کریم (اردو)، مطبع کاشی دہلی، ۱۸۷۹م، نوشاهی، فهرست چاپ های آثار سعدی، ص ۲۳، آربری، فهرست کتابخانه دیوان ہند، ج ۲، قسمت ۴، ش: ۳۹۳.

- (۲۱) فیض، فیض بی بیا، چتاگانگ، نوشاهی، اطلاع کتبی، اسلام آباد.
- (۲۲) رحمت اللہ، کریمہ (محشی)، مطبع جامع الاخبار مدراس ۱۸۴۸م، نوشاهی، فهرست چاپ های آثار سعدی، ص ۴۵، آربری، فهرست کتابخانه دیوان هند، ج ۲، قسمت ۴، ش: ۳۹۱.
- (۲۳) نسخه صحیحہ کریمہ (محشی)، مطبع مخزن الاخبار مدراس، ۱۸۵۷م، نوشاهی، فهرست چاپ های آثار سعدی، ص ۴۲، آربری، فهرست کتابخانه دیوان هند، ج ۲، قسمت ۴، ش: ۳۹۲.
- (۲۴) کریمہ محشی (با پنج گنج مروجه پنجاب)، مطبع نظامی کانپور، ۱۸۲۸م، نوشاهی، فهرست چاپ های آثار سعدی، ص ۴۷، گنج بخش، ش ۱۷۱۴۴.
- (۲۵) کریمہ، مطبع سلطانی لاهور، صفحه عنوان.
- (۲۶) کریمہ بامعانی (گجراتی)، انگلش ایند گجراتی پرینتنگ پریس بمبئی، ۱۸۷۳م، نوشاهی، فهرست چاپ های آثار سعدی، ص ۴۸، آربری، فهرست کتابخانه دیوان هند، ج ۲، قسمت ۴، ش: ۳۹۲.
- (۲۷) کریمہ، وکتوریہ پریس لاهور، صفحه عنوان.
- (۲۸) کریمای مصلح الدین سعدی، مطبع برهم، صفحه عنوان.
- (۲۹) کریمہ محشی، مطبع خورشید عالم لاهور، ۱۸۷۷م، نوشاهی، فهرست چاپ های آثار سعدی، ص ۴۹، گنج بخش: ش ۸۸۴۷.
- (۳۰) کریمہ، مطبع مصطفایی لاهور، صفحه عنوان.
- (۳۱) کریمہ، مطبع مشیرهند سیالکوت، صفحه عنوان.
- (۳۲a) کریمہ محشی، اسلامیه ستیم پریس لاهور، ۱۹۱۴م، نوشاهی، فهرست چاپ های آثار سعدی، ص ۵۲، گنج بخش: ش ۹۷۲.
- (۳۳) کریمہ محشی، کاپر آرت پرینتنگ ورکس لاهور، ۱۹۱۴م، نوشاهی،

- فهرست چاپ های آثار سعدی، ص ۵۲، آربری، فهرست کتابخانه دیوان هند، ج ۲، قسمت ۴، ش: ۲۹۵.
- (۲۳a) کریمما باحواشی به زبان اردو، کتابخانه فیضیه، چاتگام، ۱۹۲۳م؛
نوشاهی، فهرست چاپ های آثار سعدی، ص ۵۴.
- (۲۴) عبدالحمکیم، کریمما و نام حق، ص ۱، نوشاهی، فهرست چاپهای آثار سعدی، ص ۵۴.
- (۲۵) کریمما، مطبع محمدی لاهور، صفحه عنوان.
- (۲۶) کریمما خوشخط به قلم جلی، مطبع رفاه عام لاهور، ص ۱.
- (۲۷) کریمما محشئی، مطبع حاجی مولوی محمد حسین، بی تا، نوشاهی،
فهرست چاپ های آثار سعدی، ص ۵۷، گنج بخش: ش ۱۲۳۷.
- (۲۸) کریمما محشئی، مکتبه شرکت علمیه ملتان، بی تا، نوشاهی، فهرست
چاپ های آثار سعدی، ص ۵۷.
- (۲۹) کریمما محشئی، مطبع مجتبابی لاهور، بی تا، نوشاهی، فهرست چاپ
های آثار سعدی، ص ۵۲، گنج بخش: ش ۱۲۸۲.

مآخذ و منابع

- آربری، ا.ج.، فہرست کتابخانہ دیوان ہند، جلد ۲، قسمت ۴، لندن، ۱۹۳۷م.
- امبا پریشاد، حل ترکیب کریم، دہلی، ۱۸۷۹م.
- حافظ نذیر، در یکتا، شرح کریم، لکنئو، ۱۸۸۲م.
- رحمت اللہ، کریم، مدراس، ۱۸۴۸م.
- شیخ احمد پرسروری، حل ترکیب کریم، مطبع محمدی لاہور، ۱۸۷۲م.
- شیخ سردار، Notes on Karima، بمبئی، ۱۸۹۲م، نوشاہی، اطلاع کتبی، اسلام آباد.
- عبدالحکیم، کریم و نام حق، لاہور، ۱۹۷۵م.
- فیض احمد، فیض کریم، ملتان، ۱۹۲۵م.
- فیض اللہ، فیض بی بہا، چٹاگانگ، بی تا.
- کریمای مصلح الدین سعدی، مطبع برہم، ۱۸۷۵م.
- کریم، باحواشی بہ زبان اردو، مطبع کتابخانہ فیضیہ، چاتگام، ۱۹۲۳م.
- کریم، بامعانی، مطبع انگلیش اینڈ گجراتی پرنٹنگ پریس، بمبئی، ۱۸۷۳م.
- کریم، خوشخط بہ قلم جلی، مطبع رفاہ عام، لاہور، بی تا.
- کریم، محشی، اسلامیہ سٹیم پریس لاہور، ۱۹۱۴م.
- کریم، محشی، کاپر آرت پرنٹنگ ورکس لاہور، ۱۹۱۴م.
- کریم، محشی، مطبع خورشید عالم لاہور، ۱۸۷۷م.

- کریماء محشی، مطبع مجتہدایی لاهور، بی تا.
- کریماء محشی، مطبع نظامی کانپور، ۱۸۲۸م.
- کریماء محشی، مکتبہ شرکت علمیہ ملتان، بی تا.
- کریماء مطبع سلطانی، لاهور، ۱۸۶۱م.
- کریماء مطبع محمدی، لاهور، بی تا.
- کریماء مطبع مشیر ہند، سیالکوٹ، ۱۸۸۸م.
- کریماء مطبع مصطفائی، لاهور، ۱۸۸۷م.
- کریماء مطبع وکتوریا، لاهور، ۱۸۶۳م.
- کریماء مطبع وکتوریہ پریس، لاهور، ۱۸۶۳م.
- محمد اکرم، ملتانی، شرح کریماء، لاهور، ۱۸۶۸م.
- منزوی، احمد، سعدی پر مبنای نسخہ های خطی پاکستان، اسلام آباد، ۱۹۸۵م.
- نسخہ صحیحہ کریماء، مطبع مخزن الاخبار، مدراس، ۱۸۵۷م.
- نوشاہی، عارف سید، فہرست چاپ های آثار سعدی در شہ قارہ، اسلام آباد، ۱۹۸۴م.

